

A FELFOGHATATLAN HOLOCAUST

DEÁK ISTVÁN

Arno J. Mayer:

Why did the Heavens not Darken?

The Final Solution in History

Malvina Graf:

The Kraków Ghetto and the Plaszów Camp remembered

Frieda Frome:

Some Dare to Dream: Frieda Frome's Escape from Lithuania

Zofia S. Kubar:

Double Identity. A Memoir

Stefan Korbonski:

The Jew and the Poles in World War II

Wanda Póltawska:

And I am Afraid of My Dreams

Eva Schloss:

Eva's Story: A Survivor's Tale by the Stepsister of Anne Frank

Len Crome:

Unbroken: Resistance and Survival in the Concentration Camps

Alan Adelson — Robert Lapidés (szerk.):

Lódz Ghetto: Inside a Community under Siege

Micheel R. Marrus:

The Holocaust in History

François Furet (szerk.):

Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews

Zygmunt Bauman:

Modernity and the Holocaust *

Paul Hilberg, a történész szerint egyedül az Egyesült Államok 12 000 folyóméter olyan dokumentumot foglalt le, amely az európai zsidóság lemészárlására vonatkozik. Ha ehhez hozzáveszünk minden más lefoglalt anyagot, rendőrségi és törvényszéki jegyzőkönyvet, emlékiratot, hanganyagot, dokumentumfilmet, interjút, kétezer könyvet számos nyelven (csak Auschwitzról több mint 10 000 különféle méretű és nagyságú kiadvány jelent meg), bátran elmondhatjuk, hogy a Holocaust egyedülállóan jól dokumentált történelmi esemény. Mégis, a

megválaszolatlan kérdéseknek egész seregével kell szembenéznünk, még abban sincs egyetértés, hogy minek is nevezzük ezt a borzalmat. A „végső megoldás” kifejezés széles körben elterjedt, de szerencsére ez a szemérmetlen náci eufemizmus nem felel meg a valóságnak: az európai zsidóságnak majdnem a fele megmaradt. A „Holocaust” szót a zsidó szervezetek választották, de amint azt Arno Mayer mondja a *Why Did the Heavens not Darken?* című könyvében, a „Holocaust” azaz égőáldozat „vallásos tartalommal telített szó... és a fogalom általános jelentése: szent áldozat, amit tűz emészt meg Isten magasztalására”. Hogyan lehetne zsidó milliók kényszerű haláltusájában szent áldozatot vagy netán Isten magasztalását látni, nem beszélve arról, hogy köztük sokan kikezrelkedtek, vagy hitetlenek voltak?

Mások a héber „soa” szót vetik el, amely — Philip Lopatét idézve — a Holocausthoz hasonlóan „magába foglalja azt az öndramatizáló teológiai törekvést, hogy a zsidóság második világháborús szenvedését mint a mennyeket pusztító égiháborút mutassa be”.¹ Arno Mayer a „judeocidiumot” használja, amely ésszerű és találó fogalom, de valószínűleg nem válik közhasználatúvá, amiként az sem, ahogyan sza-

■ Fordította: Pásztor Péter

Az írás bővebb változata a *New York Review of Books* 1989 szeptember 28-i számában jelent meg. (63–72 old.)

* ■ Az ismertetett kiadványok címének fordítása és kiadójuk: Arno J. Mayer: Miért nem borult el az ég? A végső megoldás a történelemben. Pantheon.

M. Graf: A krakkói gettóra és a plaszóvi táborra emlékezve (Szerk., előszó, jegyzetek: G. M. Kren). Florida State University. Frieda Frome: Némelyek mernek álmodni. Előszó: Robert Abzug). Iowa State University Press.

Zofia S. Kubar: Kettős azonosság: emlékirat. Hill and Wang. Stefan Korbonski: Zsidók és lengyelek a második világháború alatt. Hippocrene.

W. Póltawska: Félek az álmoktól. Ford. Mary Craig. Hippocrene. Eva Schloss: Eva története: egy túlélőé, amint azt Anna Frank mostohatestvére elbeszéli (Evelyn Julia Kent közreműködésével). St. Martin's.

Len Crome: Törtetlenül: ellenállás és túlélés a koncentrációs táborokban. Schocken.

Alan Adelson — Robert Lapidés (szerk.): A lódz-i gettó: egy ostromlott közösség belülről. (Marek Web magyarzó és életrajzi jegyzeteivel) Viking.

M. R. Marrus: A Holocaust a történelemben. New American Library.

François Furet (szerk.): Megválaszolatlan kérdések: a náci Németország és a zsidóság genocidiuma. Schocken.

Z. Bauman: A modernség és az égőáldozat. Cornell U. Press.

1 ■ Philip Lopate: Resistance to Holocaust, *Tikkun*, 4. évf. 3. sz. 1989. május—június, 56. old.

batosan megkülönbözteti az „antiszemitizmust”, azaz az előítélet intézményes formáját, a „judeofóbiát”, a személyes előítéletet, valamint az „antijudaizmust”, amely a zsidó vallás és követői ellen irányuló érzéseket vagy cselekedeteket jelent.

Világos, hogy nem a helyes megnevezés a legégetőbb kérdés (én szabadon használom ezeket a fogalmakat) a történelem legszörnyűségesebb — vagy egyik legszörnyűségesebb — tömegmészárlásával kapcsolatban, még akkor sem, ha a név kiválasztásával politikai és vallásos tartalommal terhes megállapítást teszünk. Egyébként azzal, hogy nem részleteztem a kérdést — „a legrosszabbat” írván először az „egyik legrosszabb” helyett —, máris a Holocaust-viták darázs-fészkébe nyúltam. Hát Sztálin és Mao nem sokkal több embert gyilkolt meg Hitlernél? A törökök aránylag nem sokkal több örményt mészároltak le? De nem abban volt mégis egyedülálló esemény a Holocaust, hogy egy egész nép kiirtását vette célba, amire sem Sztálin, sem Mao, de Enver pasa sem törekedett?

Az ismertett szerzők némelyike felveti ezeket a kérdéseket, megkockáztatva, hogy a fejére idézi a zsidó etnocentrizmusnak vagy a német apológiának, a hidegháborús propagandának vagy a már szerencsére hitelét veszített totalitarizmus felmelegítésének a vádját. Egyetlen komoly történész sem fogadja el azonban a szélsőjobbnak és balnak ama kísérletét, hogy a végső megoldást Hirosimához, My Laihoz vagy a drezdai bombázáshoz hasonlítsa. Arra a nézetre sem érdemes időt vesztegetni, amely szerint a Holocaust nem is történt meg soha. (Mindazonáltal megjegyzendő, hogy ez a visszatérő képzelgés nem az SS embereinek fejében fogant meg, hanem az olyan áltudományos kutatókban, mint Robert Faurisson, egy francia egyetemi tanár, és a szintén francia, szocialista Paul Rassinier, aki egyébként Buchenwaldban raboskodott.²)

Másfelől nyitott kérdés, hogy pontosan ki határozta el a „végső megoldásnak” a végrehajtását; mikor és miért tette, és mit akart vele elérni. Könnyen lehet, hogy egyértelműen soha senki nem is határozta el. Az is elképzelhető, hogy a pusztító program, noha általában véve a Hitler által megfogalmazott célokat követte, folyamatosan alakult ki, *ad hoc* fejlemény gyanánt. Vajon létezett-e a kezdet kezdetétől valamiféle gyilkos terv, és ha igen, akkor a nácik miért erőltették annyira a zsidók kivándorlását uralmuk első nyolc esztendejében? És vajon miért tiltották meg oly hirtelen a kivándorlást 1941-ben, éppen akkor, amikor az már lényegében lehetetlenné is vált? Mikor kezdődött ténylegesen a Holocaust? Közvetlenül Oroszország lerohanása után, 1941 júniusában, vagy azután, hogy a szovjetek hatékonyabban tudtak ellenállni, vagy csak azután, hogy a keleti fronton igazán rosszra fordult a németek sora? Mi volt az egészben Hitler része, és mit követett el Himmler, a Waffen-SS, a hadsereg, mit tettek a hivatalnokok, a tőkésék, a német nép, a csatlós kormányok és a lerohant országok hatóságai? Mire vélje az ember a *Reich* vasúti tisztviselői-

nek azt az eljárását, hogy a haláltáborokba induló zsidókért csoportos menetdíjat szedtek be (a gyerekektől féláron), majd utána marhavagonokba tuszkolták be őket?

Milyen részük volt a lengyeleknek és más nem német népeknek a Holocaust felelősségében? Miért nem álltak ellent a zsidók még határozottabban, és mennyire voltak bűnösök a vezetőik, a gettórendőrök? És mi a helyzet a római katolikus és más egyházakkal, a pápával, az antifasiszta ellenállással, a német konzervatívokkal, az európai polgársággal, a munkásmozgalommal, a koncentrációs táborok nem zsidó lakóival, a kápókkal és egyéb táborig *prominenten*nel, a brit és az amerikai külügyminisztériummal, Anthony Edennel, Roosevelt elnökkel, és Sztálinnal? Arányaiban miért maradt meg több zsidó a fasiszta Olaszországban és az olyan Németországgal szövetséges országokban, mint Bulgária, Románia, Finnország és Magyarország, mint a náciellenes és demokratikus Hollandiában, a náciellenes és nem demokratikus Lengyelországban vagy a szovjetek által elfoglalt területeken? Miért maradt meg majdnem teljes egészében a dán bábállamban élő zsidóság, és miért maradt meg alig néhány zsidó abban a Norvégiában, amely ellenállt a német megszállásnak? Miért lehetett zsidókat a tengeren átmenekíteni Dániából a semleges Svédországba, és miért nem lehetett az ezer kilométeres norvég–svéd határon át?

Miben gyökerezett ez a német dühöngés? Az ország sajátos társadalmi és politikai fejlődésében, az első világháború és a versailles-i béke megrázkódtatásaiban, a bolsevizmustól való félelemben? Hogyan lehetett végrehajtani a tömegmészárlásokat: a német központosítás és hivatali hatékonyság miatt, vagy éppen ellenkezőleg, a náci állam zűrzavaros szervezetlensége következtében? Vajon igaz-e, hogy a nácik antiszemitizmusa csupán kevésbé vonzotta a németeket, és ha igaz, akkor a német emberek miért hajtották végre a nácik parancsait a „végső megoldásra” vonatkozóan? Vagy a mészárlást csak a náci politikai osztagok végezték? A vita folytatódik, és Arno Mayer nagyon is meggyőzően írja könyve előszavában, hogy „lényegében véve a judeocidium éppoly felfoghatatlan maradt előttem, mint amikor öt évvel ezelőtt elkezdtem tanulmányozni és újragondolni”. De akkor miért olyan bizonyos Arno Mayer számos kihívó tételében könyve hátralévő négyszázötven lapján?

A TANÚVALLOMÁSOK

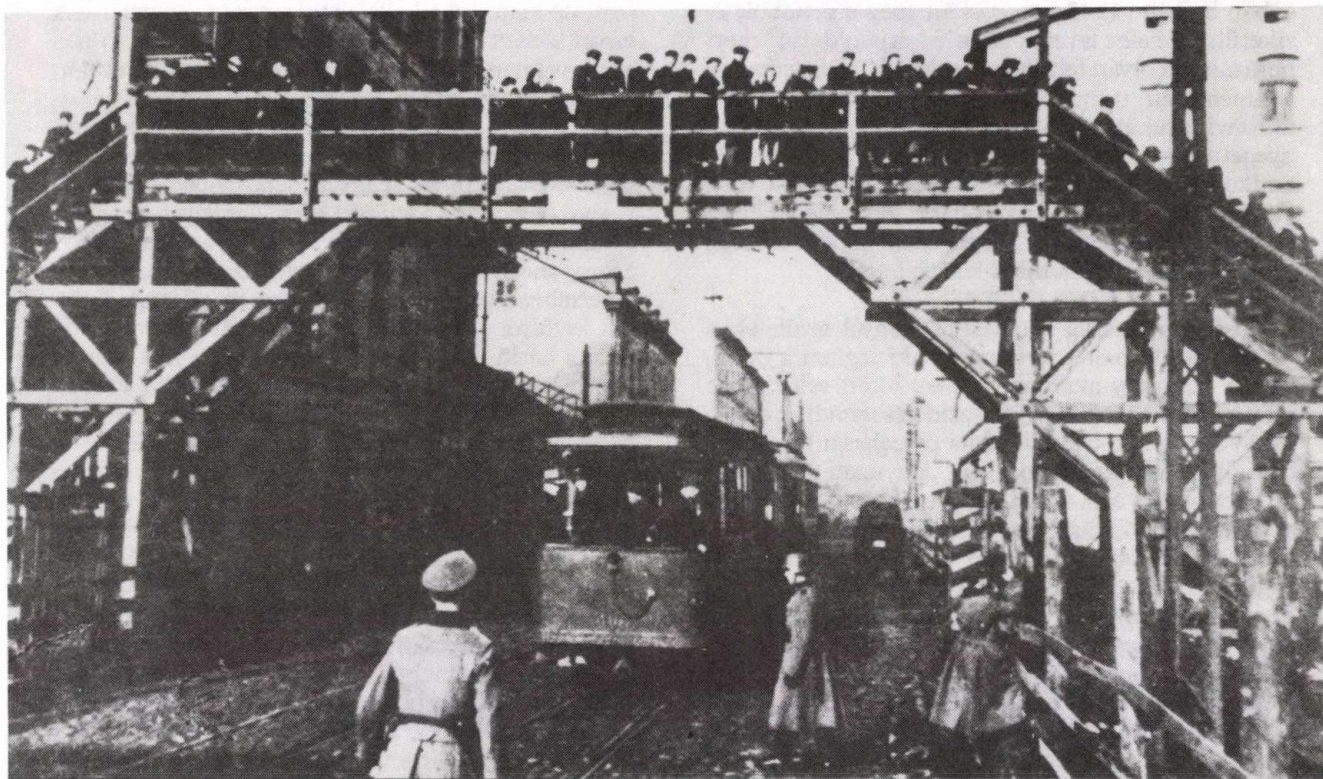
Az itt ismertett művek nagyobb része személyes visszaemlékezés, és hozzájuk határozottan könnyebb megjegyzéseket fűzni, mint a bonyolult tudományos

2 ■ Lásd: Pierre Vidal-Naquet: *Theses on Revisionism*. In: *Unanswered Questions*, 304–319. old.

3 ■ Túlélés Auschwitzban, angolul: Orion Press, 1959; Macmillan, 1988.

munkákhoz, melyekről a későbbiekben szólok. Ezeknek az emlékiratoknak többségéből hiányzik az a szellemi mélység és kegyetlen őszinteség, amely Primo Levi Holocaust-klasszikusát, a *Survival in Auschwitzot*³ jellemzi. Az ismertetett visszaemlékezések bevett mintát követnek: a boldog és biztonságos létet megzavarja a terror villámcsapása; majd kimondhatatlan kínok következnek; csendes hősiesség; túlélés az önbecsülés és annak akarása révén, hogy mindezt megtudja a világ; felszabadulás; az új

mat is megtapasztalhatta, és nem sok jót mondhat az utóbbiról sem. Malvina Graf átmenekült a lerohant Lengyelország német zónájából a szovjetbe 1939-ben, de olyan szörnyűnek találta az ottani állapotokat, hogy fivérével engedélyt kért a német területre való visszatelepülésre. Akkor a Szovjetunió és Németország szövetséges volt, a Graf testvérek hazatérési kísérletét a hatóságok a Szovjetunió iránti hűtlenségnek tekintették, s ezért a Grafokat, rokonaikat és barátait összeszedték, hogy deportálják őket a

A Lódz-i gettó, 1941

élet megtalálásának nehézségei; szerény pályafutás és elégedett családi élet, melyen azonban szörnyű rémálmodok ejtenek csorbát. Mégsem lehet eleget olvasni belőlük. Az utóbbi időben rendkívül sok ilyen visszaemlékezést adtak ki, talán mert a túlélők nyugalomba vonultak, és van idejük életük dokumentálására; talán azért is, mert az öregedéssel felébred bennük a honvágy még az olyan haza iránt is, amely elárulta őket és kegyetlen volt velük.

A legtöbb túlélő története Kelet-Európában kezdődik, ami azt jelenti, hogy nemcsak a német, de a helyi antiszemitizmussal is meg kellett birkóznuk. Malvina Graf (*The Kraków Ghetto and the Plaszów Camp Remembered*), Frieda Frome (*Some Dare to Dream*) és Zofia S. Kubar (*Double Identity*) művelt középosztálybeli lengyelországi és litvániai családból származtak, ami kulcsa lehetett megmaradásuknak: volt némi pénzük és néhány barátjuk a helyi lakosság köreiben.

Graf és Frome nemcsak a német, de a szovjet ural-

Szovjetunió belső területeire. Malvina Grafnak azonban sikerült megmenekülnie, de csak azért, hogy 1941-ben a németek kezére kerüljön. Így jutott a plaszówi koncentrációs táborba, végül Malvina Grafot Bajorországban szabadították fel az amerikaiak.

Frieda Frome 1940-tól 1941 júniusáig tapasztalta meg a szovjet megszállást. Ezután a szovjetek elhagyni kényszerültek Litvániát, és előbújhattak a börtönből a jobboldali nacionalista litván „partizánok”, hogy elkezdjék irtani a zsidókat. A megérkező németeknek csupán összehangolniuk és kiterjeszteniük kellett ezt a tevékenységet. Frome családjának nagyobb részét — valójában a litván zsidóság kilencven százalékát — lemészárolták a végső megoldás során, de Frome és a húga túlélte ezt. 1944-ben megszökött a kaunasi gettóból, és melegszívű litván parasztnaknál bújt meg. A Vörös Hadsereg 1945-ben felszabadította, de elviselhetetlennek találván Szovjet-Litvánia életét, újból elmenekült, hogy aztán hosszas hányódások után Amerikában kössön ki. Frome együtt

érez a litvánokkal szorongatott helyzetükben, ezzel a kis nemzettel, amely fönnakadt a német és szovjet imperializmus hálójában. Elbeszéléséből mégis világosan kitűnik, hogy Litvánia és más kelet-európai országok német megszállás nélkül is mindent megtettek volna azért, hogy — bár kevésbé erőszakos módon — csökkentsek a zsidó és más kisebbségek számát.

Az egyetemi hallgató, Zofia S. Kubar egyike annak a körülbelül 18 000 zsidónak, aki a háború alatt Varsóban bujkált. 1943-ban szökött meg a gettóból, és sikerült új életet teremtenie a fal árja oldalán, mert nem látszott olyan feltűnően zsidónak, s higgadtan és leleményesen tudta életét irányítani. A zsarolók, többnyire suhancok bandái persze folyamatosan fenyegették — ezek kilesték a bujkáló zsidókat, majd amikor kisajtolták belőlük mindent, földadták őket a Gestapónak, hogy még a vérdíjat is fölszedjék. Persze tisztességes lengyelek is segítettek, olykor teljesen idegenek, akik az életüket kockáztatták.

A Németország megszállta lengyel területeken halálbüntetés járt annak, aki segített a zsidókon vagy akár csak üzletet kötött velük, ez a tény a háború alatti lengyel—zsidó és mondjuk dán—zsidó kapcsolatok mindenfajta összehasonlítását égbekiáltóan igazságtalanná teszi. A nyugati történelmi munkák mégis újra és újra megteszik ezt — és mindig a lengyelek kárára, meg sem említve azt az 50 000—100 000 zsidót, akit a lengyelek bűjtatása vagy egyéb segítsége mentett meg.⁴ Ezzel persze nem azt állítom, hogy a lengyel antiszemitizmus ne lett volna széles körben elterjedt előítélet, mert bizony az volt, vagy hogy ne lett volna nehéz a zsidóság élete a háború előtti Lengyelországban. Csak annyit állítok, hogy nem lehet eltekinteni a perdöntő különbségektől, amelyek a kelet- és nyugat-európai német megszállási politikában mutatkoztak.

A nemrégiben elhunyt Stefan Korbonski, aki a Németország megszállta lengyel területeken a polgári ellenállást vezette, és 1980-ban megkapta az izraeli Jad Vasem intézet „igaz nem-zsidóknak” adott becsületrendjét, azt írja a *The Jews and the Poles in World War II* című könyvében, hogy a németek 2500 lengyelt végeztek ki azért, mert zsidóknak segítettek. Korbonski amellet érvel, némileg elfogultan, hogy a lengyel és a zsidó kultúra között kialakult bizonyos működő szimbiózis; panaszai a nyugati, főképp zsidó közönség lengyelelles előítéletei miatt nem alaptalanok. Mikor ismerik el végre, hogy a háború előtti Lengyelország 3,3 milliós zsidó lakossága nem véletlenül került oda, hanem azért, mert a lengyel királyok és nemesek szívesen fogadták a Nyugat-Európából elkergetett zsidókat? Mikor hagyják már abba a zszurnaliszták a dánokkal való összehasonlítást, ahol csupán néhány ezer asszimilált zsidó élt, amíg Lengyelországban a lakosság tíz százaléka volt zsidó, és amint Arno Mayer mondja, könnyen lehet, hogy az összes orvos és jogász fele is az volt?

A zsidók igen nagy aránya a szabad foglalkozások, az ipar és kereskedelem terén természetes volt egy olyan társadalomban, amely hagyományosan parasztokból és nemesekből állt. A baj akkor kezdődött, amikor a két háború közt az új lengyel középosztály is beáramlott az egyetemekre, s ebben az elnyomott országban sokan közülük csak úgy látták megvalósíthatónak vágyaikat, ha megszerzik a zsidók vagyonát és pozícióit.

Bár sok lengyel elmarasztható antiszemitizmusban, de nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a nácik tervei szerint módszeresen el kellett volna pusztítani a lengyel nemzet teljes vezető rétegét, mindenekelőtt a tisztikart, az értelmiséget, a tanárokat és papokat. Úgy látszik, a szovjetek hasonló célokat tűztek ki, amikor ezrével mészárolták le a lengyel vezető réteg tagjait, és 1,7 millió lengyelt deportáltak.

Való igaz, hogy a lengyel ellenállás kevésbé segítette a varsói gettó felkelőinek 1943-ban; ugyanakkor az SS-parancsnok, aki leverte a gettólázadást, ezt írta jelentésében: katonáira „rendszeresen rálöttek a gettón kívülről — azaz az árja részekből”. Vajon lőtt-e valaha bárki is Európában, az üldözött zsidók érdekében, teszem föl magamban a kérdést. A lengyel ellenállás és a londoni emigráns kormány rendszeresen felhívta a világ figyelmét a „végső megoldásra”, és nem a lengyel ellenálláson múltott, hogy a Nyugat nem vette komolyan ezeket a jelentéseket.

Korbonski hangsúlyozza, hogy a majdnem hatmillió lengyel állampolgárból, akit a második világháború alatt megöltek, hárommillió volt nem zsidó, és teljes joggal veti el Claude Lanzman *Shoah* című filmjének manipulatív beállítását, amelyben ostoba lengyelek beszélnek a Holocaustról. És vajon mit érezhetett Korbonski, ez az igazi hős, amikor tüntetően nem hívták meg az Egyesült Államokban tartott Holocaust-emléktanácskozásra 1981-ben? Ugyanakkor ő sem válik túlságosan rokonszenvesé, amikor hosszú listát közöl azokról a zsidókról, akik a lengyelországi szovjet terrort irányították, de meg sem említi azokat az undorító zsidóellenes pogromokat, amelyek a második világháború után nem egy lengyel városban és faluban bekövetkeztek.

A lengyel—zsidó kapcsolatokat rendkívül betegesé teszik az egyoldalú, érzelmileg túlfűtött értelmezések. A lengyel ellenállás hősei nem hajlandók megérteni, hogy a második világháború előtti nacionalista Kelet-Európában a kommunizmus látszott megannyi zsidó számára a megváltásnak, és hogy 1944 után a zsidóknak csupán töredéke vált gyilkos rendőrfőnöké és politikai komisszárrá. A másik táborban pedig néhány újságíró úgy tesz, mintha maguk a lengyelek állították volna fel a gázkamrákat. Nem kétséges, hogy a németeknek nem lett volna túl nehéz feladat

4 ■ Lásd: Nechmana Tec: *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*. Oxford, 1986. 11. old.

lengyel táborőröket állítaniuk, amint nem volt nehéz ezt megtenniük az ukránokkal, litvánokkal, oroszokkal, lettekkel. A tény azonban az, hogy a németek még ilyen feladatok ellátására sem tartották érdemesnek a lengyeleket. Folyik tovább az istentelen versengés a szenvedésben való elsőbbségért, és talán még negyven évig is eltart, amíg a lengyelek és zsidók elkezdenek értelmesen beszélni egymással.

A zsidók és lengyelek vitája szorosan összefügg a katolikusok és zsidók nézeteltéréseivel, hiszen a lengyelek erősen katolikusok, maga a pápa is lengyel. Ennek legújabb megnyilvánulása a kis karmelita kolostor, amelyet 1984-ben alapítottak az auschwitzi táboron belül, s mellé egy hét és fél méter magas keresztet állítottak. Zsidó szervezetek tiltakoztak ez ellen, mert úgy vélték, hogy ez kísérlet Auschwitz keresztény színben való feltüntetésére. És 1987-ben négy bíboros, a lyoni érsek vezetésével egyezsége jutott az európai zsidó vezetőkkel, hogy 1989 februárjára a kolostor a táboron kívülre költözik, mégpedig egy ökumenikus központ részeként. A lyoni bíboros így érvelt a kolostor áthelyezése mellett: „Auschwitz a zsidóság teljes kiirtására való kísérletet jelképezi. Ez a csapás és szenvedés mártírjai révén olyan méltóságot adott a zsidó népnek, amely teljes joggal az övé. Kolostort építeni Auschwitzban az én szememben sérti ezt a méltóságot.” Mikor azonban a kolostor és a tucatnyi apáca nem mozdult, harcias zsidók zajos tüntetéseket szerveztek a helyszínen, mire — a tudósítások szerint — lengyel építőmunkások bántalmazták is őket. A látványon feldühödve a krakkói érsek, az egyezmény egyik aláírója, jelezte, hogy nem tartja magát a korábban vállalt kötelezettségéhez. Ebben Lengyelország prímása, József Glemp is támogatta. A Szolidaritás újsága azonban bírálta Glempet, hogy ezzel sérti mindazon családok érzéseit, amelyekből a Holocaust áldozatokat szedett, a lyoni bíboros pedig kijelentette, hogy az egyezményt végre kell hajtani. Ami a pápát illeti, neki még ki kell mondania véleményét.

Az indulatok mögött az bújjik meg, hogy az egyház képtelen volt hatékonyan szembeszállni a „végső megoldás” végrehajtásával. De miért váltott ki nagyobb vitát a katolikus egyháznak a Holocausttal kapcsolatos viselkedése, mint a német protestánsoké vagy a Nemzetközi Vöröskereszté, vagy éppen a semleges Svájcé? A válasz a következő: a protestáns egyházak, csak hogy egyetlen példával éljünk, mindig is alkalmazkodtak az államhoz s mindig támogatták azt, nacionalisták lévén. Néhány kiemelkedő kivételtől eltekintve a protestáns lelkipásztorok, különösen a lutheránusok, a náci uralom alatt a német államgépezet végrehajtóiként tevékenykedtek. Mennyire más a katolikus egyház, univerzalizmusával és fegyelmezett híveivel!

A római katolicizmus csodálatos anakronizmust képvisel korunk örült nacionalizmusai közepette; lényegében minden hívő katolikus a lelke mélyén őriz

valamit felekezete nemzet feletti hűségéből és abból a kötelességből, hogy elvessen minden erkölcsstelen törvényt. S valóban, egyetlen felekezet sem adott annyi hőst a Holocaust előtti és alatti időben: lengyel, német, olasz és francia apácák, szerzetesek és világi papok életüket áldozták fel zsidók megmentéséért. Csakhogy a római egyház, noha ahhoz volt hatalmas, hogy leállítsa a náci eutanázia-programját — a mozgássérültek, a visszamaradottak, „aszociálisak” és halálos betegek kiirtását —, nem vállalkozott arra, hogy határozottan fellépjen a zsidók, a cigányok és a szovjet hadifoglyok érdekében (csupán az utóbbiakból hárommillió pusztult el a náci táborokban). Ha Róma nyilvánosan megbélyegzi a rémtetteket, talán elég felháborodást kelthetett volna a német katolikusok köreiből, hogy ezek leállítsák, de legalábbis lassítsák a náci programot.

Valóban nem ér semmit az a magyarázat, hogy XI. és XII. Piusz pápa azért nem vonhatta kérdőre Hitlert, mert az egyháznak teljesítenie kellett örök érvényű hivatását még a legellenségesebb körülmények között is; hogy a pápák személyesen mennyire együtt éreztek a német néppel; hogy mennyire jogosan féltek a bolszevizmustól, s mennyire meg voltak győződve arról, hogy a feltűnéstől óvakodó egyéni segítség, különösen kitért zsidóknak, sokkalta hatékonyabb. Mindettől még tény marad, hogy a római egyház sokkal többet tehetett volna és kellett volna tennie, mint amennyit tett, ha másért nem, legalább hogy határozottan kinyilvánítsa intézményes szembenállását a leggonoszabb újpogánysággal szemben, amely örök értékeit támadta meg. Sajnálatos módon a Vatikán elédig elmulasztotta kifejezni e hiányosság feletti sajnálkozását. Ugyanakkor sok zsidó nem hajlandó elismerni, hogy a katolikus egyház abban volt vétkes kétségbevonhatatlanul és súlyosan, hogy ezt elmulasztotta, s nem másban.

Ha további bizonyítékra lenne szükség annak a belátásához, hogy a náci mennyire nem korlátozták ördögi gonoszságukat a zsidókra, megtaláljuk Wanda Póltawska szép emlékiratában: *And I Am Afraid of My Dreams*. Póltawska, egy lublini katolikus postai tisztviselő lánya, 19 éves volt 1941-ben, amikor letartóztatták, mert futárszolgálatot teljesített a lengyel ellenállás számára. Kegyetlenül megkínózták, fél évig a lublini börtönben tartották, majd a német főváros közelében berendezett ravensbrücki koncentrációs táborba szállították, ahol három évet töltött.

A táborban mindennap tucatjával lötték agyon társait, a lengyel ellenállás női résztvevőit, a többieket pedig kísérleti állatként használták olyan kutatások során, amelyeknek láthatólag nem volt semmi más célja, mint megtudni: mennyi szenvedést bír ki az ember. Rengetegen behaltak a műtétetekbe. Kevés dolog mutatja olyan jól a náci brutalitásának egyedülálló voltát, mint az, amit ezekkel az asszonyokkal műveltek. Eltávolították a csontokat a lábukból; baktérium-tenyészeteket oltottak beléjük; s mindezt elmondhatatlanul mocskos és elhanyagolt körülmé-

nyek között, amelyek lehetetlenné tették volna bármiféle tudományos következtetés levonását. Számos német orvos és ápolónő működött közre ezekben a „kísérletekben”. Póltawska fő hóhérját, Karl Gebhardt professzort a háború után felakasztották, de a bűnös náci orvosok közül sokan szépen prosperáltak a későbbiekben is.⁵

Volt-e valami különbség abban, ahogy a zsidókkal és a katolikus lengyelekkel bántak Ravensbrückben? Az első néhány évben, amelyről Póltawska beszámol, nem volt. Később a lengyel asszonyok csomagokat kaptak a Vöröskeresztől, néha levelek érkeztek otthonról, s a lengyel hadifoglyok is segítettek nekik. Ami még fontosabb, mind fiatalok voltak, tartotta bennük a lelket az égő hazafiság és az a tudat, hogy várják őket barátaik és rokonaik. A zsidóknak nem volt már otthonuk, nem volt hová hazatérniük. Póltawska Lengyelországban él, pszichiáter lett belőle, s élményei bizonyára érthetővé teszik, hogy az életvédő mozgalom aktivistája.

Akiket a treblinkai haláltáborba vittek, azok közül gyakorlatilag senki nem menekülhetett meg a pusztulás elől: ezért haltak meg olyan iszonyú nagy számban a lengyel és litván zsidók, akiket általában közvetlenül a gettókból deportáltak oda. Azok azonban, akik Auschwitzba kerültek, ami egyaránt volt haláltábor és munkatábor, gyakran elkerülték az azonnali kiirtásra való besorolást, ha elég fiatalnak és egészségesnek látszottak. Eva Schloss (*Eva's Story*), akinek anyja Anna Frank édesapjához ment férjhez a háború után, csak 1944 májusában érkezett meg Auschwitzba Hollandiából, átjutott az osztályozásokon, és a „Kanada Különítménybe” került, ebbe az előjogokkal rendelkező csoportba, amely az újonnan érkezőktől eltulajdonított tárgyakat volt hivatva osztályozni. Apja és bátyja behalt az éhségbe és túlterheltségbe, de ő, anyjával együtt megmaradt, hogy végül a Vörös Hadsereg szabadítsa föl.

Más túlélőkkel szemben, Eva Schloss csak jót tud mondani a szovjetekről, nagylelkűségükről és kedvességükről. Csupán rutinérdeklődésünknek (ha az auschwitzi tapasztalatokkal kapcsolatban egyáltalán használni lehet a rutin szót) eleget téve megállapíthatjuk, hogy az *Eva's Story* megerősíti azt, amire minden itt ismertetett tanúvallomásból következtetni lehet: a jó társadalmi háttér, a műveltség, a német nyelv ismerete óriási mértékben hozzásegített a túléléshez. Schloss emlékei azt a régi ismeretünket is megerősítik, hogy éppúgy volt olyan hősiessé holland család, amely védelmébe vette az ő és Anna Frank családját, de olyan szomszédos holland család is, amely beárulta őket a Gestapónál, s persze az SS irányította holland rendőrség vallatta ki és őrizte őket.

Kik a túlélők? Milyen árat kellett fizetniük azért, hogy nap mint nap kicselezzék az osztályozásokat? A tanúvallomásokból egyértelmű, hogy még a leghősie-

sebb és legnemesebb túlélő sem tud megszabadulni a maró önvádtól s büntudattól. A bűnös *universe concentrationnaire*-ben senki sem maradhatott teljesen ártatlan, bár néha csupán azért nem, mert egyszer valaki más előtt elragadott egy falás kenyert.

(Ahogy leírom e sorokat a túlélők kínzó lelkiismeret-furdalásáról, eszembe jut az a két nyelven — angolul és magyarul — Magyarországon most megjelent interjúkötet, amelynek alanya, egy magyar paraszt, egykori szovjet hadifogly. Elmondja a szerzőnek: „Emberhűsevés, az előfordult. Hát, ha már igazán nincsen más, meg kell enni azt is!... Embert én is ettem.” A könyv arról is hírt ad, hogy idősebb korában M. Lajos idegösszeroppanást kapott.)⁶

Némelyeknek azért sikerült életben maradniuk a táborokban, mert szaktudásukra ott is szükség volt, másokat meg az mentett meg, hogy egy jól megszervezett politikai csoporthoz tartoztak. Az *Unbroken* egy fiatal és bátor német (nemcsak zsidó) kommunisztákból álló kis csoport, a *Das Rote Sprachrohr* (Vörös szócső) túlélésért folytatott küzdelmét és ellenálló tevékenységét beszéli el. Nem sok könyv jelent meg angolul a Harmadik Birodalomban élő német kommunisták tragédiájáról. Már csak azért is érdemes elolvasni, ha mégoly dogmatikus és naiv is.

A *Lódz Ghetto* című dokumentumgyűjtemény legtöbb szerzője elpusztult a haláltáborokban, tanúvallomásaikat ezért még nehezebb elviselni. A naplósírók, költők, gettóbeli tisztségviselők hősokekről és gonosztevőkről, emberi méltóságról és lealacsonyodásról beszélnek el tapasztalataikat. Mindenekelőtt az olyan tisztségviselőkről számolnak be, akik életüket áldozták fel abban a reményben, hogy ezzel másokat mentenek meg. A „zsidók előljárója”, Mordechai Chaim Rumkowski, a lódzi zsidók teljhatalmú vezetője ezrével hajtotta fel a lengyel zsidókat olyan vagonokba, amelyek haláltáborokba szállították őket. Gettórendőrsége, melyet a németek támogattak, levette a belső ellenállást és sztrájkokat. Az ellenállás tagjait kivégeztette, s a Gestapo kezére adta azokat, akik megpróbáltak elbújni vagy másokat bűjtatni.

Alan Adelson és Robert Lapides arra a következtetésre jut, hogy ha Rumkowski félre nem vezeti őket, a zsidók nem szállnak fel olyan békésen a vagonokba. Adelson és kutatótársai afelől azonban már nem bizonyosak, hogy vajon az a Rumkowski, akit 1944-ben

5 ■ A náci eutanázia programról és az ilyen „kísérletekről” lásd Robert Jay Lifton: *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of the Genocide*, Basic Books, 1986.

6 ■ Csalog Zsolt: *M. Lajos, negyvenhét éves*. Maecenas, Budapest, 1989. 18—19. old. Sok-sok túlélő fájdalmas visszaemlékezéséről lásd: Anton Gill: *The Journey back from Hell: An Oral History. Conversations with Concentration Camp Survivors*. Morrow, 1988.

7 ■ Eberhard Jäckel: *Die elende Praxis der Untersteller*. Die Zeit, 1986. szeptember 12., amint azt idézi Charles S. Maier: *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*. Harvard University Press, 1988. 75—76. old. Maier munkájáról lásd: Gordon Craig: *Facing up to the Nazis*. *The New York Review of Books*, 1989. február 2.

magát is kivégeztek, szántsándékkal vezette-e félre hitsorsosait. És ha a zsidók nem szállnak fel a vagonokba, akkor mi történik?

A TÖRTÉNÉSZEK

A „végső megoldás” kutatóit a „Holocaust-ipar” vállalkozóinak is titulálták már, és való igaz, hogy jutalmat bőven kapnak, hírnév, honorárium és Holocaust-tanszéki kinevezések formájában. Érthető tehát, hogy egyes kritikusok attól tartanak: az a tárgy, amelyet semmilyen más történelmi tényhez fogni nem lehet, elcsépelet közhellyé válik. De amint azt Michael Marrus mondja a *The Holocaust in History* című kitűnő áttekintésében: „a másik lehetőség, a szótlanság azonban a kétségbeesés tanácsa lenne”. Mindenesetre a mai kutatók munkái tiszteletre méltó próbálkozások valami olyan dolog megértésére, amely valójában felfoghatatlan. Elsősorban az olyan kutatókra gondolok, mint: Marrus, Uwe Dietrich Adam, Yehuda Bauer, Randolph L. Brahm, Martin Broszat, Christopher R. Browning, Lucy S. Dawidowicz, Saul Friedländer, Marin Gilbert, Raul Hilberg, Michael H. Kater, Walter Laqueur, Robert J. Lifton, Charles S. Maier, George L. Mosse, Gerald Reitlinger, Karl A. Schleunes és Shulamit Volkov. E szerzők legtöbbször és másokat is idézi Marrus. Többen írtak közülük az *Unanswered Questions*-be, másoknak meg a munkássága kerül szóba a kötetben.

Az egyik kérdés, amire szinte minden tudós kitér: vajon a náci ideológiában és a német közvéleményben az antiszemitizmus mennyire foglalt el középponti helyet. A legtöbb történész egyetért abban, hogy a XIX. századi Németországban nem volt uralkodó világnézet az antiszemitizmus. Vajon tényleg meg kellene feledkeznünk arról, hogy az antiszemitizmus sokkal erősebben burjánzott a századforduló Franciaországában és Oroszországában, és arról is, hogy az első világháborúban az orosz területeket elfoglaló német csapatokat felszabadítóként üdvözölte az ottani zsidóság? Továbbá a Harmadik Birodalom vezetőinek nem az antiszemitizmus volt a legfőbb ideológiai gondjuk. A nácioknak csupán kicsiny hányada volt „paranoiás antiszemita”, és zsidóellenes propagandájukkal nem sokra mentek 1930 előtt. Hitler elmeszüléményeiben azonban mindenképpen a főszerepet vitte az antiszemitizmus; elferdített darwinizmusában a zsidóság volt az „antirassz”, amely halálos ellensége az ő terveinek, a német nemzetnek és az emberi fajnak.

Amint azt Saul Friedländer kimutatta, Hitler ideológiáját az különböztette meg a többi fasizmustól, hogy fanatikusan gyűlölte a zsidóságot, a marxizmus-ellenességben mindannyian egyformán osztoztak. A zsidók, s nem a marxisták vagy a bolsevikok alkották Hitler ideológiai kijelentéseiben az első és az utolsó célpontot. Sztálinnal tudott szövetségre lépni; a zsidókkal való „egyezség” elképzelhetetlen volt számára. Arra kell tehát magyarázatot találnunk, hogy va-

jon miért vett részt annyi német oly készségesen a végső megoldás végrehajtásában. Egyes szerzők Hitler démonikus vonzerejére utalnak. Mások Hannah Arendt tételét visszhangozzák, a gonoszság banalitásáról beszélnek, ha nem is olyan megfellebbezhetően hangon, mint Arendt. Az arctalan hivatalnokok buzgón igyekeztek mindent megtenni, amit a Führer kívánságának vélték, már csak azért is, mert a szüntelen hatalmi harcot a náci bürokrácián belül csak úgy lehetett megnyerni, ha a legfelső vezér jóindulatát megnyerte valaki.

A történészek általában egyetértenek abban is, hogy a Holocaust egyedülálló a történelemben: a XX. század más szörnyeteivel ellentétben a náciak teljes sikerre törekedtek. Amint azt a liberális német történész, Eberhard Jäckel írja: „Állam eleddig soha... nem döntött úgy, hogy egy bizonyos embercsoportot — annak minden öreg és ifjú, nő, gyermek és csecsemő tagjával együtt — mentül hamarabb kiirt, úgy, hogy ezt a rendelkezést az államhatalom minden lehetséges eszközzel hajtja végre.”⁷

1986-ban azonban néhány német történész, köztük Ernst Nolte és Andreas Hillgruber megkérdőjelezte a Holocaust különleges voltát. Azzal érveltek, hogy csupán egy volt a sok genocidium közül és a náciak csak követték Sztálin ázsiai politikáját. Az ebből fakadó *Historikerstreit*, a „történészvita” az újkori német történelemtől, fölkelte az egész német értelmiség érdeklődését, mivel mindez fájdalmasan érintette az olyan kérdéseket, mint a német önbecsülés, a nemzeti tudat és Németország helye a civilizált nemzetek sorában. Nolte és Hillgruber álláspontját dühösen elvetette a filozófus Jürgen Habermas és számos liberális német történész is. A kialakulni látszó konszenzus szerint nem sok haszonnal jár folyvást aggodalmaskodni a német nemzeti tudat fölött, és jöllehet túlzott önmarcangolás, hogy a Holocaustból néhány történész már-már (nyugat-) német nemzeti rögeszmét próbál csinálni, még rosszabb lenne, ha megfeledkeznének róla. A Holocaust valóban különleges volt, korunk egyetlen igazi genocidiuma.

Am mégis megválaszolatlan marad egy kellemetlen kérdés. Legalább kétezer kötetet írtak már az 5,1 millió zsidó lemészárlásáról. Am lényegesen kevesebbet azok haláláról, akiket a mesterséges éhínség, deportálás és egyértelmű gyilkosság küldött a halálba, a 14,5 millió szovjet osztályellenségről (a kulákokról) és a sztálini terror 20 millióra becsült áldozatáról. És még ennél is kevesebb jelent meg a kommunisták kínai, kambodzsai és tibeti mézárásairól, vagy a nigériai ibókéről. Az ilyen nagy különbséget nem lehet csupán a levéltári anyagok hiányával magyarázni, vagy olyan érveléssel, hogy az ukránok elszánt ellenfelei voltak az államnak, a zsidók pedig nem. Miért bántak úgy a kulákok gyermekeivel, mint osztályellenséggel, függetlenül attól, hogy milyen volt a társadalmi vagy anyagi helyzetük? Abból, hogy elsősorban a zsidókkal és a gyilkosaikkal vagyunk elfoglalva,

világosan látszik, hogy a „mieink”, a művelt és civilizált nyugat-európaiak érdekelnek bennünket.⁸ Természetes, hogy a nyugati országok zsidó szervezeteinek mindenekelőtt a Holocaust kutatása volt a gondja, de általában minden történész azon döbbsen meg főképpen, hogy egy nemzet, amelyet a legcivilizáltabbak között tartanak számon, kiirtani készült az egyik legcivilizáltabb népet. Parasztok tömeges lemészárlása iránt kevésbé érdeklődtek.⁹

Hogyan történt a Holocaust? A kérdés igen bonyolult történeti viták tárgya, amelyekben különválnak az „intencionalisták” és „funkcionalisták” tábora, s ezeken belül is a szélsőséges és a mérsékelt irányzatok. Az „intencionalisták” amellett érvelnek, hogy Hitler legkorábbi gondolataiból „egyenes út” vezetett a burkolt vagy nyílt felhíváshoz a zsidók kiirtására. A szélsőséges és mérsékelt „intencionalistákat” az osztja meg, hogy vajon ez a „legkorábbi” mikor érhető tetten. Sőt, ahogyan Ernst Nolte látja: mivel a náciak mindennél jobban utálták a modernséget, és mivel ezt szemükben a zsidók testesítették meg Németországban, soha nem is hátráltak meg abbéli korai elhatározásukban, hogy túladjanak a zsidókon. Hitler csak megvárta a kedvező alkalmat, hogy kiadhassa a parancsot alárendeltjeinek.

Ezzel szemben a „funkcionalisták” egy másik elméletet állítanak fel, a „görbe út” elméletét. Eszerint a Harmadik Birodalom egymással versengő hatalmi csoportosulások, hivatalok és egymást fenyegető személyiségek káosza volt, és a „végső megoldás” e harcok következményeként keletkezett. „Apró lépésről apró lépésre” jött létre, írja a müncheni történész, Martin Broszat, az olyan helyi kezdeményezésektől függően, amelyeket például a rendkívül gonosz és erőszakos Reinhard Heydrich SS-tábornok indítványozott, aki a náci biztonsági rendszert vezette. Ebben a felállásban Hitlernek csupán közvetett szerepe lehetett. S valóban soha nem adott ki olyan rendelkezést, amelyet utólag dokumentálni lehetett volna; inkább arról volt tehát szó, hogy kiszolgálói igyekeztek hűségesen követni, amint Hans Mommsen magyarázza, ideológiailag rögzítés, de alapjában véve lusta vezérük vízióit. Persze, egyetlen komoly történész sem érvel amellett, hogy Hitler ne tudott volna a végső megoldás részleteiről.

Ez az összefoglalás csupán sejteti, hogy milyen kérdéseket vet föl a *The Holocaust in History* és az *Unanswered Questions*. Mégis hajlok rá, hogy Saul Friedländerrel értek egyet. Ő azt írja, hogy bár a funkcionális érvelés jobban megfelel a modern történeti elemzés fő irányainak, a bizonyítékok inkább a hagyományos intencionalista álláspontot erősítik meg, főképpen azért, mert Hitler oly kórosan gyűlölte a zsidókat. Ő szabta meg a zsidóellenes intézkedések ütemét: 1933 és 1939 között visszafogta magát, tekintettel a nemzetközi közvéleményre és konzervatív szövetségeseire; 1939 és 1941 között még csak ke-

reste a végső megoldás módozatait; 1941-től viszont már semmi oka nem volt az óvatosságra. Friedländer szerint Hitler tudta, hogy a Szovjetunió lerohanása után több millió zsidó terhe nehezedik majd rá, és ezért jó előre kitervelte a mézárásokat, hogy később elrendelhesse a végrehajtást. Friedländer azonban ezt is leírja: „A történész benuháza az egészen eltérő jelenségek egyidejűségéből és egymásrahatásából fakad: messiási rajongás és bürokratikus szerkezetek, kóros indulatok és hivatalos rendelkezések, archaikus szemlélet és fejlett ipari társadalom.” Vagy — amint azt Martin Broszat is megfogalmazta —: a végső megoldással kapcsolatos bármilyen tétel csakis valószínűség dolga lehet, nem a bizonyosságé. Soha nem találtak arról írásos parancsot Hitlertől, hogy a végső megoldást végre kell hajtani; de a kiirtás igazolása benne foglalatik már a *Mein Kampf*-ban.

EGY MÁSKÉNT GONDOLKOZÓ

Arno Mayer történeti kutatásainak nem elsőrendű területe a Holocaust. Mint ahogy egyébként az idézett szerzők egyikének sem az. De Mayer, aki Luxemburgban született, és 1940-ben menekülni kényszerült a náci elöl, mélyen érdeklődik a téma iránt, és igen türelmetlenül nézi, ahogyan a Holocaust-kutatás szerinte elcsúszkál és szétdarabolódik. Továbbá, mint számos publikációjából tudjuk, érdeklődésének fő tárgya a régi rend XX. századi továbbélése Közép- és Kelet-Európában, és ennek tragikus következményei. A *Why Did the Heavens not Darken*ben azt igyekszik bizonyítani, hogy a régi rendben uralkodó magasabb társadalmi osztályok és erős gazdasági tényezők döntően hozzájárultak Hitler politikai győzelméhez, a szovjet-oroszországi antibolsevik keresztes háborúhoz, és — bár csak közvetett módon — az európai zsidóság lemészárlásához is. Úgy vélem, hogy Arno Mayernek nem sikerült megvalósítania célját. Részben túlzott magabiztossága mondatja ezt velem, melynek révén az olvasóval olyan dolgokat akar elhitetni, amelyeket nem is támaszt alá érvekkel. Könyvében nincsenek lábjegyzetek, és az irodalomjegyzék is csak másodlagos forrásokat közöl.

Arno Mayer már a kezdet kezdetén világosan leszögezi, hogy túl akar tekinteni a Holocauston, s a nyugati civilizáció huszadik század első felében lezajló válságának az okát keresi. Joggal ostorozván a történelemtudomány manapság divatos szétdarabolását,

8 ■ A zsidó áldozatok számát Paul Hilbertől veszem (*Unanswered Questions*, 17. old.); Sztálin áldozatainak számát Charles Maier munkájából, az *Unmasterable Past*-ból (74. old.). A sztálini terror részletes elemzéséhez lásd: Robert Conquest: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford, 1986. Általában hatmillió zsidó áldozatról szoktak beszélni, de ez a szám Adolf Eichmanntól származik.

9 ■ Ezt a kérdést, történetesen, éppen Maier taglalja a legmegfontoltabban az *Unmasterable Past*-ban, 71–84. old.

Mayer azt javasolja, hogy újra vegyük figyelembe „az ideológia, a politika és háború központi szerepét az emberi viszonyokban”. Először is le kell vetnünk a „hidegháborús szemüveget”, mert különben nem tudjuk nyomon követni az antikommunizmus és az antiszemitizmus kapcsolatát. Mayer azt állítja, hogy az antikommunizmus volt az, ami a német elitet — lett légyen katonai, hivatalnoki, netán ipari — a náccal való együttműködésre készítette, és arra, hogy támogassa a katonai vállalkozást a korlátlan élettér megszerzésére Kelet-Európában, ami előfeltétele volt a végső megoldásnak.

Másodszor, mondja Mayer, a „judeocidiumot” az azt illető történelmi háttérbe kell illeszteni, azaz a huszadik századi Európa nagy megrázkódtatásai: ennek része az első világháború, a belőle következő bolsevik forradalom, a náci ellenforradalom és a második világháború, ami Mayer elgondolása szerint a náci ellenforradalom elkerülhetetlen következménye volt. Mayer olyan mindent magába foglaló modellt vázol föl, amely magyarázni tudja korunk rémtetteit, és meg tudja mutatni, hogy Németország keleti kampánya és a judeocidium a huszadik század „harminczéves háborújának” sarkalatos eleme volt. Mayer úgy tartja, hogy a bolsevik forradalom jelentette Kelet-Európa nagy felszabadulását, de különösen a zsidókat, és hogy felszabadító hatása csak a nagy francia forradaloméhoz mérhető, amint az utóbbi megváltoztatta Nyugat-Európa és a zsidóság viszonyát. Tragikus módon azonban a németországi és a kelet-európai hagyományos történelmi elit túlélte a válságot 1917–1919-ben, és továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy fönntartsa a bizonytalan lábakon álló régi rendszert, amelyből hatalma származott. Az 1929-es válság arra készítette „az ipari és mezőgazdasági elitet, melyet a régi polgári és hivatalnoki nemesség támogatott”, hogy Hitlerhez forduljon, „mert ő, az elittel ellentétben, képes volt tömegeket megmozgatni, hogy azok támogassák az uralkodó, de veszélyeztetett gazdasági, társadalmi és kulturális rendet”.

Eltekintve attól, hogy vajon miért volt felszabadító egy olyan forradalom, amely módszeresen eltűrt minden más forradalmi pártot és a másként gondolkozók minden fajtáját, az egész nagyon úgy hangzik, mint a régi marxista tétel arról, hogy a fasizmus a „kapitalizmus utolsó védőbástyája”. Később azonban Mayer ellentmond tételének: „Bár a nagytőke kritikus pillanatokban támogatta a náci kihívását, mégsem volt döntő mozgatójuk... Németországban a fasizmus nem elsősorban azért került hatalomra, mert a nagytőke a kapitalizmus megmentésére használta fel, hanem mert a régi elit ehhez az eszközhöz folyamodott, hogy megőrizze elévült rangját, hatalmi és osztályhelyzetét.” Kétségtelen, hogy ez, s nem az előbbi Mayer igazi tétele; ám mindkét tétel, mivel azt feltételezi, hogy a történéseknek meg kell neveznie: mely csoport visz uralkodó szere-

pet egyes eseményekben, megkérdőjelezhető. Hogyan is lehet megállapítani azt, hogy kik voltak a dolgok fő mozgatói, s kik játszottak másodlagos szerepet, amikor egyrészt a német nemesség, a tiszték, bírák, birodalmi hivatalnokok és professzorok seregét, másrészt a nem kevésbé számos tőkéseket, gyárosokat, üzletembereket, vállalatvezetőket és kereskedő földműveseket kell szemügyre vennünk?

Mayer a náci hatalomátvételt és a háborút reakciós lépésnek tartja, melyet elsősorban az antimarxizmus mozgatott; a náci antiszemitizmusa az ő szemében sokkal kevésbé jelentős. „Nincsen semmiféle bizonyíték arra, hogy Hitler hatalmi és háborús törekvéseit a zsidók kiirtásának szándéka vezérelte volna.” Még a Szovjetunió lerochanása után is, állítja Mayer a leghatározottabban, a náci a zsidókat nem megsemmisíteni, hanem „kilököni” akarták. Oroszország megtámadása „nem azért következett be, hogy a zsidóságot kelepcebe csalják, s azután végre lehessen hajtani az előre megfontolt judeocidiumot. A Barbarossa-hadművelet, egyrészt arra irányult, hogy korlátlan életeret foglaljanak el, másrészt kereszties hadjárat volt a szovjet rendszer és a bolsevik ideológia ellen.” Mayer úgy látja, hogy a náci csak a szovjetellenes háború végzetes fordulata után, tehát 1941–1942 telén kezdték kiönteni frusztrált dühüket a zsidókra. „Bizony, ha a *Blitzkrieg* Keleten győzedelmeskedik, amint Nyugaton egy évvel azelőtt, ironikus módon Európa talán megmenekül a huszadik század legnagyobb rémtettétől.”

Lehetetlen egyetérteni ezzel az érveléssel. Amint azt más kritikusok is kimutatták, Hitler judeocidiuma nem csupán mellékterméke volt antikommunizmusának, hanem egyik fő háborús célja. Véleményem szerint Mayer a tények szintjén is téved, amikor a judeocidiumot a németeknek a keleti fronton való meghátrálásához köti; egyértelmű bizonyíték van rá, hogy az *Einsatzgruppen*, az SS külön feladatra szervezett osztagai már a Szovjetunió lerochanása, 1941 júniusa után néhány héttel, tehát amint a körülmények engedték, elkezdtek a keleti zsidóság megsemmisítését.

Más kérdés is fölmerül Mayernek a két világháború közti kelet-európai helyzetelemzésével kapcsolatban. Arról a hatalmas területről van szó, amely Németország, Olaszország és a Szovjetunió között fekszik. Véleményem szerint ezt a térséget az jellemezte, hogy a reakciós antimarxista, antibolsevik régi rend fennmaradt; ez a megállapítása egész tételének sarkalatos pontja. „Az ibériai félszigettel együtt ezek a peremországok a halódó régi rend országai maradtak, mivel társadalmiak a preindusztriális gazdálkodásban gyökereztek. Az uralkodó osztályokban a földbirtoikos nemességé és az eldzsentrisedett polgárságé volt a vezető szerep; a kormányzó osztályokban pedig a polgári és katonai nemességé.” A régi uralkodó elit Kelet-Európában, folytatja Mayer, megakadályozta a földreformot, és ezzel kiszolgáltatta a törpebirtokos parasztságot és a zselléreket a földbirtokosoknak.

Persze maga Mayer is kihagyja ebből a számításból Csehszlovákiát, amely szerinte is demokratikus ország volt, és amelyet polgári politikusok és üzlemberek vezettek. Ám mi a helyzet a többi országban? A bolgár és a szerb nemesség eltűnt az ottomán elnyomás alatt, a muzulmán földbirtokosok pedig a visszavonuló török birodalmi seregekkel együtt elmentek a tizenkilencedik században. A független Szerbia és Bulgária paraszttársadalom volt. Az I. világháború után Jugoszlávia, Csehszlovákia és a megnövekedett Románia elvette a német ajkú és a magyar birtokosok földjét, azaz a legtöbb nagybirtokot, és azt felosztotta a parasztság között.

Sajnos a román és a jugoszláv parasztság kézpénz és szakismeret hiányában nem sokra vitte a földosztással. Bulgáriának, a háború előtti Szerbiának és a háború utáni Jugoszláviának a politikai vezető rétege a parasztságból vagy a kiskereskedői rétegből származott. Lengyelországra és Romániára pedig az volt jellemző, hogy a társadalmi csoportok — köztük a földbirtokosok — állandó s gyakran erőszakos harcot folytattak a hatalomért.

Csak Magyarországon lehet arról beszélni, hogy a régi rend részlegesen fennmaradt: arisztokrata földbirtokosok, kismemesek, katonai és hivatalnoknemesség és zsidó tőkésék. De még ott is eljött a társadalmi változások ideje a harmincas években, amikor a középosztály és az alsó középosztály egyre több tagja követelt magának pozíciót a közigazgatásban és a zsidó tulajdonban lévő vállalkozásokban, amit rendszerint meg is kapott.

„A Romanov-, Habsburg- és Hohenzollern-birodalmak szétesése — írja Mayer — egyértelműen csökkentette a zsidókkal szembeni hivatalos és nem hivatalos diszkriminációt.” Az az igazság azonban, hogy az I. világháború előtt hivatalos diszkriminációról legföljebb Oroszországban lehet beszélni, a német *Reich*-ben vagy az Osztrák–Magyar Monarchiában semmiképpen sem. Nem hivatalos megkülönböztetés és előítélet mindenütt volt, de legalábbis Ferenc József országaiban, amelyekbe beletartozott Közép-Kelet-Európa nagyobb része, a zsidóknak lényegében korlátlan lehetősége volt a tanulásra és munkavállalásra. Lehetett belőlük, és valóban lett is, tábornok, bíró, kormánytisztviselő és miniszter. Nemesi rangra emelték őket, és helyet kaptak a parlament mindkét házában. Soha addig, és soha azután nem élvezett a közép-európai zsidóság olyan személyes méltóságot, mint a Habsburg-ház *ancien régime*-je alatt.

És itt a bökkenő. A Habsburg Birodalom feloszlása 1918-ban annak a nemesi uralomnak a végét vagy a végének kezdetét jelentette, amely a kisebbségi vallások és etnikai csoportok iránt olyan türelmet tudott biztosítani, amit azóta sem tapasztalhattunk. Az új államok, amelyeket ebből az egységből faragtak ki, iszonyú gazdasági és társadalmi felbolydulásba zuhantak. Magyarországon, az egyedüli kelet-európai országban, ahol a nemesség nagyjából érin-

tetlenül megmaradt, a nemesek és a zsidó tőkésék álltak szemben azokkal az alsó középosztályból származó elemekkel, melyek a politikai és gazdasági hatalomra törtek.

Kétségtelen, hogy Magyarországon és Kelet-Európában másutt is a régi elit és az új társadalmi erők egyaránt antimarxisták és antibolsevikok voltak. Csakhogy az új elit és fasiszta vagy fasiszta befolyás alatt álló pártjai — a román Vasgárda és a magyar nyilaskeresztesek, hogy csak kettőt említsünk — etatisták és antikapitalisták voltak, antiliberalisok és idegengyűlölők. És szélsőséges antiszemita is, mert a zsidókat azonosították mindazzal, amit gyűlöltek: a bolsevizmussal, a nemesek és tőkésék régi rendjével, az idegen uralommal és a Habsburgokkal. Mivel országaik csupán névlegesen voltak nemzetállamok, az új kelet-európai elit az erőszakos asszimiláció és az idegen kisebbségek — közejük sorolták a zsidókat is — elnyomását követelte. Sajnos, Arno Mayer megfelelnek a kelet-európai sovinizmusnak és antiszemitizmusnak a populista, társadalmi-forradalmi tényezőiről.

A második világháború Kelet-Európa országaiban iszonyatos regionális összetűzésekhez és polgárháborúkhoz vezetett, melyek során egyes országok a nácik áldozataivá váltak, mások székértolóivá. A háború sietette a társadalmi forradalmat és az etnikai kisebbségek elnyomását is. A zsidóság lett az első áldozat a sorban, amelyet a németek lemészároltak a helyi kormányok és népek változó mértékű segédletével. Minden kelet-európai rezsim (legalábbis ahol még volt) ismételt a „nemzeti érdek” követelményeihez és a frontvonal állásához igazította zsidópolitikáját. Egyetlen kelet-európai kormány sem volt gyilkosa a zsidóknak, egy sem volt ebben büntelen. Amint Arno Mayer mondja, minden magyar társadalmi osztály közül leginkább az arisztokrácia állt ellent a végső megoldásnak.

A háború után a 12 millió kelet-európai német telepes következett sorra: akik nem menekültek el a visszavonuló német hadsereggel, azokat nagyjábanegészében elkergették, deportálták vagy ki is végezték. A többi kisebbséggel is hasonlóképpen bántak, a nácikkal és fasisztákkal való együttműködés elszámolásának a jegyében. A kisebbségűldözés a mai napig tart a magyarok ellen Romániában, a törökök ellen Bulgáriában és az albánok ellen Koszovóban. A maradék zsidó és német pedig kivándorol.

A kelet-európai zsidóság tragédiáját ebben az összefüggésben kell látnunk. Német nácik és kelet-európai fasiszták hajtották végre a Holocaustot, de nem az egész lakosság. Ugyanakkor föl kell tennünk a kérdést: Vajon mi lett volna Kelet-Európa zsidóságával, ha nincsen Hitler? Kétségtelen, hogy ezrével kerestek volna megélhetést Nyugaton, annak a kivándorlási hullámnak a részeként, amely a XIX. század végén kezdődött el. Mások teljes mértékben asszimilálódtak volna egy új ipari

társadalomban; megint mások azonban csak azért mentek volna el, mert elviselhetetlennek tartották volna a kelet-európai szélsőséges nacionalizmusokat.

Amint a Habsburg királyság összeomlott, csupán idő kellett hozzá, hogy a régi nemesség, a birodalmi hivatalnokréteg és a régi német és zsidó polgárság átadja helyét a parasztság fiainak és unokáinak. Az új elit, szemben a régivel, nem tűrte az idegen kultúrát. A két háború közt az olyan jelszavak, mint „Lengyelország a lengyeleké” és „Románia a románoké”, a soknemzetiségű Kelet-Európa végét hirdették meg. Az új nacionalista társadalmakban nem sok helye lett volna a zsidó életnek és kultúrának.¹⁰

Miért történt hát meg a Holocaust? Miért haltak meg milliók, és miért éltek túl milliók? Sok tucat könyvet átböngészve, s mint áldozat és tanú a magam tapasztalatát is felidézve, nincsenek világos válaszaim. Úgy vélem, hogy abban mindenesetre igaza van Arno Mayernek, hogy Hitler judeocidiuma felfoghatatlan. Tanulságait azonban megfogalmazhatjuk úgy is, ahogyan Zygmunt Bauman hamarosan megjelenő könyvében a *Modernity and the Holocaust*-ban tette: „A Holocaust tanulsága az, hogy az emberek, amikor olyan helyzetbe kerülnek, amelyben nem lehet jól választani, nagyon könnyen találnak érveket az erkölcsi kötelesség ellen, s inkább az önérdek és a túlélés elvét követik. Az olyan rendszerben, amelyben ésszerűség és erkölcs ellenkező irányba húz, a vesztes mindig az emberiség. Van azonban még egy tanulsága a Holocaustnak, ami nem kevésbé fontos. Éspedig az, hogy amikor az ember önérdekét az erkölcsi kötelesség fölé helyezi, a dolog soha sincs eleve, elkerülhetetlenül és végérvényesen meghatározva. Az embert lehet erre kényszeríteni, de erőszakolni nem, s ezért a felelősséget nem háríthatjuk azokra, akik kényszerítettek. Nem az számít, hogy hányan választották az erkölcsi kötelességet a túlélés ésszerűsége helyett, hanem az, hogy egyesek mégis megtették.”

□

A Katolikus Könyvkiadó legújabb könyve

ADY ENDRE

költészetét általában jól ismeri a amgyar olvasó; vallásos ihletésű, Isten-élményéről tanúskodó verseit talán kevésbé. Így vélekedett Szabó Lőrinc is, amikor a harmincas években külön kötetbe rendezte és **A SION-HEGY ALATT** címmel kiadatta Ady istenes verseit.

A SION-HEGY ALATT

ADY ENDRE

ISTENES
VERSEI

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

ezzel az

új kiadású kötettel szeretné köszönteni az ország érettségiző-ballagó ifjúságát, valamint név- és születésnapját ünneplő minden versszerető olvasóját.

A könyv kapható és megrendelhető:

Üzlet: Szent István Társulat

Bp. V., Kossuth L. u. 1.

Bp. III., Vörösvári út 27.

Pavilon:

Bp. V., Felszabadulás tér

(templom mellett)

Bp. V., Deák tér (templom mellett)

Levél cím:

1053 Bp., Kossuth L. u. 1.

Tel.: 118-6957, 118-0567

10 ■ Minderről lásd: Ezra Mendelsohn: Relations Between Jews and Non-Jews and Eastern Europe Between the Two World Wars. In: *Unanswered Questions*. 71–83. old.